

magyar irodalmi nyelv előtörténetét a szóbeliség rejti magában, és a kódexirodalom megjelenéséig minden fordító, akár szigorúan egyházi, akár elbeszélő szöveget vett maga elé, tolmácsi gyakorlatban és prédikálás közben szerzett tapasztalatait használta fel a hosszabb szövegek magyarrá fordításánál.

Egy másik időszerevé vált feladata a magyar áültetésre kiszemelt részletek latinjának irodalmi vizsgálata valamint a latin és a magyar szövegek tüzetes egybevetése lenne. Ma már majdnem minden sor eredetijét ismerjük, ami a Nyelvemléktár 15 kötetében megjelent. Horváth János középkori szintézisének megjelenése óta azonban meglehetősen kevés figyelmet fordítottunk arra, hogy mit, miért és hogyan ültettek át magyarrá: milyen magasan állt a „tipikus” személyiség érzelmi és értelmi színvonala, akihez a fordítások szóltak, vagyis mit kellett elhagyni, mit betoldani a magyar szövegekbe, hogy a közönség számára akkori vélemény szerint vallásilag építő, mai nézet szerint hatékony szöveggé alakuljanak. Azt hiszem, hogy itt, ha modernebb módszerekkel is, Horváth János nyomán igazi irodalmi kutatásról lehetne szó: ő volt az, aki elsőnek és mindmáig felülmúlhatatlanul próbálta az irodalmi jellegét kódexeinkből kimutatni. Kinyomozandó lenne

ezáltal az egész magyar irodalmi gondolkodás előtörténete; körülbelül úgy, ahogy Mályusz Elemér feltárta a világi értelmiség kialakulásának előtörténetét.

Teljesen világos ugyanis a könyvben felhozott példa: a Halotti Beszédet vagy az Ómagyar Máriásiralmat több-kevesebb hűséggel latinból fordították magyarrá, a Fehérlő- és a Botond mondát kb. ugyanolyan módszerrel magyarból latinra; mindkét szövegcsoport nagyjából azonos műveltségű literátus műve, aki klerikus volt ugyan, de hiba lenne „miséspapi mivoltát tekinteni legfőbb jellemző” vonásának. Értelmiségi, egészen pontosan irodalmi munkát végzett, amelynek eredménye máig számon tartott alkotásként él.

Mályusz Elemér könyve ahhoz segít hozzá, hogy a magyar irodalmi nyelv első szakaszának történetét a középkori papi értelmiségi munka összefüggésében szemléljük, a magyar kódexirodalom termékeiben pedig ugyanezen csoport produktumát lássuk, amely persze hű tükörképe lesz annak a szellemi közegnek, amelyben tevékenykedett. Ugyanakkor az intelligencia történetének ismerete biztosabbá teszi a valóban értékálló művek megértését.

Tarnai Andor

R. J. W. EVANS: THE WECHEL PRESSES: HUMANISM AND CALVINISM IN CENTRAL EUROPE (1572–1627)

Oxford 1975. 74 l. (Past and Present Supplement 2.)

R. Evans könyve a Wechel-nyomda történetéről mind önmagában, mind magyar vonatkozásai révén megkülönböztetett érdeklődésünkre tarthat számot. A kis kötet a nyomda működésének tükrében – az alcím megfogalmazása szerint – a középeurópai humanizmus és kálvinizmus kérdéseit tárgyalja az 1572–1627 közti időszakban. Három nagyobb fejezetre tagolódik. A bevezetésben a Wechel-dinasztia tagjaival ismerkedünk meg, az első fejezetben a kiadványok szerzőgárdáját a kiadókhöz fűző kapcsolatok tárulnak fel előttünk; ezt követi a kelet-európai kapcsolatokat tárgyaló fejezet, majd a harmadik részben az intellektuális kálvinizmus válságát tárgyalja a szerző. Dokumentum-értékű a kötet függeléke (53–74. l.), melyben a Wechel-kiadványok megközelítőleg teljes listáját tanulmányozhatjuk.

A reneszánsz felvirágzásában és elterjedésében oly jelentős szerepet játszó nyomdászat termékeit, a könyveket az utókor is olvasta és becsülte, de azok előállítását még a kutatás is bizony méltánytalanul elhanyagolta. A máig hírnévnek örvendő legnagyobbak (Aldus, Frobenius, Plantin) mellett más közismert nyomdák is – hogy itt például csak Siegmund Feierabendét említsük, – fontos helyet foglaltak el a *res publica litteraria*-ban, mint összekötők, közvetítők hasonló érdeklődésű személyek és közösségek között. Aprólékos ismertetés helyett emeljük ki a lényegét: az imént említett nagy nyomdák közül magyar érdekű feldolgozóra eddig – tudomásunk szerint – csak Aldus Manutius talált (Gerézdi Rabán személyében), pedig a másik kettő (Feierabendet beleértve három) kapcsolatainak felderítése is biztosan

hasonló, fontos tanulságokkal járna. Gondoljunk csak Sambucus és Chr. Plantin baráti együttműködésére! Most váratlan ajándékban részesültünk: a kitűnő oxfordi történésznek a pusztai sajtótörténeten messze túlmutató, levéltári kutatásokra is támaszkodó és összehasonlító művelődéstörténeti igényű vizsgálódásai a régi magyar irodalom munkásait is számos új eredménnyel, európai perspektívában ritkán szemlélt összefüggések megvilágításával örvendeztették meg.

A brabanti származású Wechel-dinasztia első ismert tagja, Chrestien, az 1520-as évektől Párizsban működik ugyan, mint egyebek közt Erasmus és Rabelais kiadója, de németalföldi kapcsolatait ott is fenntartotta, fia (Andreas) pedig a 60-as évek végén, hugenotta meggyőződése miatt kénytelen Németország felé orientálódni, majd 1574-ben – jó érzékkel – Frankfurtban, a nemzetközi könyvkereskedelem akkori központjában telepszik meg. A virágzó vállalkozás Andreas halála (1581) után kettéválva folytatódik: vejei, a szintén frankfurti illetőségű Claude de Marne és Jean Aubri („*heredes Andreae Wechel?*”) csak úgy, mint a rokon Johann Wechel az 1534 óta közismert (pegasusos, caduceusos, bőségszarus) Wechel-emblemát és monogramot használják, és a virágzás még Johann Wechel özvegyének második férje, Zacharias Palthenius (1570–1614) alatt is tovább tart. 1596-tól a családi konzorcium a Frankfurt-hoz közeli Hanauban is berendezkedik, és 1610 (Marne halála) után ez lesz a központ, de a harmincéves háború rövidesen érzeteti hatását mind Frankfurt jelentőségének, mind a Wechel-örökösök kiadói színvonalának lehanyatlásában. Ugyanakkor a tudományos (és vallási) közösség veszélyeztetettségével, majd széthullásával a nemzetközi könyvkiadást és -forgalmat addig elősegítő kapcsolatok is egyre inkább akadoznak, lazulnak. Megjegyezzük, hogy annak a Wechel („Vekelius”) Andreas nevű bécsi könyvkereskedőnek, aki „igen sokszor közvetített Molnár Albert és magyarországi levelező partnerei között” [Vásárhelyi Judit, a Szenczi Molnár Albert-válogatás (Bp. 1976) névmutatójában, 706. l.; vö. Evans, 32, 112. j. és 35. l.], a frankfurti Wechelekhez fűződő rokoni kapcsolata tisztázatlan.

A Wechel-cég kezdettől fogva „minőségi vállalkozás” (a quality undertaking) volt. Ez az igény tüntette ki a reneszánsz-hagyomány nyomdokaiban járó klasszikus kiadásait, a sűrűn ismétlődő Cicero- és Vergilius-szövegektől a

halikarnassosi Dionysios *editio princeps*-éig (1586), a 11 kötetes Aristotelésig, vagy Curzio Pichena Tacitus-kommentárjáig. A bevont szakértők (Franciscus Modius, Friedrich Sylburg, Gottfried Jungermann . . .) listáját tanulságosan egészítik ki a nemzetközi hírnévvel és szerzői gárdával büszkélkedő cég „kültagjainak” nevei, Pithoutól Jessenius-Jeszenszkyig és Sambucusig. Jellemző, hogy a humanista levéltárók közül kiknek a corpora jelent meg Wechel-kiadványként: Joachim Camerariusé, Justus Lipsiusé, utódaé, Erycius Puteanusé stb. Rendkívül tanulságos az a mód, ahogyan Evans a Wechel-kiadványok témáit és szerzőit a kor történeti háttére előtt felvonultatja és értékeli. Ma is elismeréssel adózhatunk annak a kiadói koncepciónak, amely pl. – a klasszikus auktorokon kívül – nemcsak a közeli (középeurópai) államok történetét tette hozzáférhetővé az európai olvasóközönség számára, még pedig a legjobb szerzők tollából, hanem megtalálta a módját Britannia, Portugália, de Kelet-Európa, sőt az Újvilág megismertetésének is.

Ugyanígy megtaláljuk a kor legkiválóbb jogászeit és orvosait is a Wechel-katalógus szerzői között, Vesaliustól ma már rég elfeledett nagyságokig. (Figyelmet érdemel a kiülőzött hugenották gyakori szereplése, akárhányszor a Wechel-család tagjainak közvetlen környezetében.) A kor tapogatózó természettudományosságának – mai szemmel nézve – különös, zavaros megnyilvánulásait (Agrippa von Nettesheim „*Occulta philosophia*”-jától a fémek „okait” vagy „a természet rejtett csodáit” nyomozó traktátusokig vagy Oswald Croll okkultista bibliájáig, a „*Basilica Chymica*”-ig) éppen úgy megtaláljuk ezekben a kiadványokban, mint Kepler fénytani kutatásait. Wechelék adták ki John Dee „*Monas hieroglyphica*”-ját, G. B. della Porta „*Physiognomia*”-ját, vagy Giordano Bruno utolsó megjelent írásait, és Andreas Wechel fontos szerepet játszott barátja, P. Ramus műveinek terjesztésében, a Collège de France híres professzorának vértanúhalála (1572) után is. A ramizmus körül zajló *pro* és *contra* vita táplálása újabb és újabb írásokkal a kiadók felvilágosultságát és üzleti érzékét egyaránt dicséri. J. H. Alsted „*Systema mnemonicum duplex*”-ének (1610) a történeti kontextusban való elhelyezése nemcsak a manierizmus, hanem a közép-kelet-európai fejlődés és az irénikus mozgalom megértése szempontjából is fontos összefüggések felé nyit ablakot.

Ami a Wechel-kiadványokból Kelet-Európa irányában kirajzolódó érdeklődést illeti, a hagyományos török témájú könyvek mellett 1600 körül feltűnnek az orosz vonatkozásúak is. Ide illenek a Cseh-, Lengyel- és Magyarország helyzetét és történelmét tárgyaló művek (Sambucus, Bongarsius, N. Reusner, Tob. Colerus, Lazius, Szamosközy római felirataival stb.). A bibliográfiai adatok ismertetéséből megannyi történeti keresztmetszet, tanulságos portré kerekedik például a Kolozsvárról Brnóba települt orvosról, Thomas Jordánról; Johann Cratóról, Sambucusról, Dudith Andrásról (aki Sylburg Dionysios-kiadásában is segédkezett), vagy a török szakértő Lewenklaurlól, aki mellesleg Xenophón és Cassius Dio szövegének kiadásában is közreműködött és arabból is fordított Wecheléknek. De ott találjuk nevét a Wechel-cég évkönyveiben Philip Sidney mentorának, Hubert Languet-nek, a kiterjedt magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Charles de l'Escluze-nek (Clusius) és Busbecqnek is. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a sziléziai szerzőknek (Dornau, Exner, Treutler), akiket hasonló szálak fűztek a hanai Wechel-kiadóhoz, mint Szcenci Molnár Albertet, valamint a prágai udvar érdeklődését kiszolgáló vagy serkentő Wechel-munkatársaknak, akik közt Kepler mellett találjuk a Vesalius-kiadó Jeszenskyt is. (Dornau „*Amphitheatrum sapientiae Socratiae*...”-jával Molnár Albert „*Lusus poetici*”-jának feldolgozásában foglalkozunk az ItK jelen számában.)

A bécsi vagy prágai központban ténykedő Wechel-megbízottak nemcsak kereskedtek (protestáns létükre nem is sikertelenül, amiben persze a „császári könyvbizottságra” felügyelő *Reichshofrat* illetékeseinek – köztük Molnár Albert pártfogójának, M. Wackernek – mérték-tartó, „hesitant and conciliatory” magatartása is segített), hanem valóságos kulturális missziót teljesítettek. Evans ezzel kapcsolatban Rimay János példáját emeli ki, aki Aubri révén fordult levelével Justus Lipsiushoz. Szcenci Molnár Albert is Marne-nál, majd Paltheniusnál próbálkozott. Nem kerülte el Evans figyelmét Batthyány Boldizsár németújvári könyvtára sem, amelynek létrejötté elképzelhetetlen Aubri közreműködése nélkül. Az itteni beszerzések rovatai közt szereplő Laskói Csókás Péter-művet („Az emberről, a természet e nagy csodájáról...”, 1585) Mátrai László is fontosnak, a korra jellemzőnek találta. Sylburg Dionysiosát egy évvel megjelenése után már Magyarországon olvassák. A

Batthyány-könyvtárba az 1580-as években is úgy özönlöttek az olvasásra méltó újdonságok, – „felekezeti” különbség nélkül, a divatos okkult irodalmat is beleértve, – mint nemrégiben Nadasdi Tamás sárvári humanista központjába. És amiképpen Batthyány Boldizsár a lutheránus Frankfurt könyvvásárán keresztül gyarapította tulajdonképpen kálvinista jellegű könyvtárát, Forgách Ferenc esztergomi érsek ugyanezen a csatornákon keresztül tett szert tiszteletreméltó (respectable) katolikus gyűjteményre. „Ilyenformán a mérséklet és egy kozmopolita mesterség kereskedelmi érzéke (mármint a Wecheleké) sakkban tartotta a dogmatikusokat, legalábbis addig, amíg a birodalomszerte dúló pamflet-háborút ártóbb fegyverek zaja váltotta fel” – bajlóslatúan így zárul (37) a biztató második fejezet.

Idézzük ezek után a zárófejezet kezdőmondatait is (38): „Az olyan családok megélhetése, mint amilyenek a Wecheleké... észre alapozott intellektuális egynestől és polgári nyugalomtól függött. Addig boldogultak, amíg a humanizmus harmóniája tartott.” Hát épp ez fordult fel, szűnt meg a XVII. század elején. A kálvinista Wechelek csak úgy, mint annyi más hugenotta (pl. szerzőik közül Franciscus Junius vagy Daniel Tossanus) hontalanná váltak. Az ellenségeskedést azért Frankfurtból vagy Hanauból sem szítják, kitartanak humanista eszményeik mellett; kálvinizmusuk továbbra sem „ekszkluzív vagy doktrinér, hanem megértő és elfogulatlan, megkísérelve a megállást a katolikusok és lutheránusok felfegyverzett fellegvárai között” (39 sk. 1.). Aki sohasem gondolkodott el azon, hogy miért éppen Hanauban jelent meg Szcenci Molnár Albert több írása, Evans fejtegetéseiből (40 sk.) – a hanai „vallon” egyházköztség létrejöttének körülményeiből – a magyar irodalom „távolnyugati” összefüggéseiről is értesül, beleértve e magyar reformátusság pfalzi (heidelbergi) kapcsolatait is.

A heidelbergi kálvinista tollforgatók (Crato, Languet, a sziléziai Ursinus, M. Freher, Lingsheim, Melissus, Gruter...) működése nem bontakozhatott volna ki a Wechelek nélkül. Ma is megszívlelésre méltó az, amit Evans ennek a „kulturált” kálvinizmusnak a jellemzőiként (43) felsorol: „... megmaradt alapvetően tudósnak és nem dogmatikusnak, kritikusnak és nem érzelmi beállítottságúnak. Mérséklete nem hitvallási közömbösséget takart, inkább a vallások közti harmóniát kereste.” David Pareus természetesen

szintén Wechel-szerző volt, és Evans Dudith Andrásról, hagyatékának hanaui gondozásáról sem feledkezni meg. Külön hely illeti meg ebben az összefüggésben Amandus Polanust (45), akinek legfontosabb műve, a „*Syntagma theologiae Christianae*” Hanauban jelent meg (1609). Polanus ajánlásai és hivatkozásai egész Európára kiterjedő személyes kapcsolatait dokumentálják [vö. a Könyv és könyvtár XI. (1977) kötetében (91 sk. l.) megjelent megjegyzéseinkkel (Milotai Nyilas István „*Agenda*”-jához)], és amint messze földről sokan mentek Baselba, hogy Polanustól tanulhassanak, úgy sereglettek a katolikus (és lutheránus: wittenbergi!) elzárkózás idején a rajnavidéki egyetemekre, Baselen kívül Heidelbergbe, Strassburgba és Herbornba. A harmincéves háború előtti évtizedben az idegenből jövő heidelbergi diákok 35 százaléka Cseh-, Magyar- és Lengyelországból való volt (46). Genf ekkor már Szcenci Molnár Albertet is csak rövid tartózkodásra csábította; szimbolikus jelentőségű tény, hogy Th. Bèze könyvtára egy morvaországi kastélyba vándorolt. Evans figyelmét David (és Philipp) Pareus, a strassburgi M. Bernegger és a herborni J. H. Alsted sem kerülte el, mint ahogy az 1600 körül megfigyelhető fordulattal (közelebbről: G. Scioppio köpönyegfordításával) kapcsolatban Alvinczi Péter „Machiavelizatio”-járól, Giordano Bruno halálának szemtanúi leírásáról is tud. (Sejtésünk szerint a rejtélyes dokumentum K. Rittershausentől és Szcenci Molnár Albert közvetítésével kerülhetett Kassára.)

Dornauhoz, a sziléziai rendek besztercebányai követéhez (I. Amphitheatrumának Bethlen Gáborhoz intézett saját kezű dedikálását a budapesti Egyetemi Könyvtár Hf 2r 14. jelzetű köteté-

ben), vagy földijéhez, Abraham Scultetushoz képest a mi „szegény Molnárunk” (51) kevésbé látványosan példázza az európai változásoknak a Wechel-cégre is kiható következményeit. Marne és Palthenius annak idején kitért kérése elől, de az 1620-as években három műve is az Aubriestvérek és Cl. Schleich kiadásában jelent meg: Imádságos könyvecskéje, latin–görög–magyar Lexiconja és a kálvini Institutiók fordítása, ő maga pedig hálás szavakkal köszönte meg a kiadóknak „iránta, nemzete és az igaz tudomány ügye iránt tanúsított jóindulatát” (51).

A Wechelek ezekben a válságos években is a humanista értékeket védték. A téli király és a csehországi protestantizmus bukása olyan fordulatot jelzett, amely „elsöpört könyveket és embereket: nem is jelent meg több nagy klasszikus kiadás Németországban egészen a XIX. századig, a tudósok pedig idegenben kerestek menedéket, Erdélytől, Alsted befogadójától [vö. R. Evans, J. H. Alsted Erdélyben. Korunk (Kolozsvár) 1973, 908. skk. 1.], Oxfordig, ahol az ifjabb Franciscus Junius talált otthonra.” A mindenképpen tanulságos áttekintésnek ezt a lezárását szimbolikusán is érthetjük: az oxfordi szerző nemcsak szuverén anyagismeret birtokában, hanem jóleső együttérzéssel is világítja meg a középeurópai humanizmus és kálvinizmus döntő félszázadát, – a Bertalan-éjtől Daniel Aubri haláláig terjedő áttekintésében illő helyet juttatva az Oxfordtól távoleső magyarországi fejlődésnek is. Újszerű összefoglalását a hazai kutatás remélhetőleg érdemeinek megfelelően fogja hasznosítani, a XVI–XVII. század fordulójának vizsgálói – könyv- vagy irodalomtörténészek – pedig nem nélkülözhetik.

G. Lábos Olga

KÖPECZI BÉLA: FÜGGETLENSÉG ÉS HALADÁS

Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 254 l.

Köpeczi Béla kutatását az a kérdés inspirálja, vajon megmaradt-e politikai gondolkodásunk a függetlenségi harcok idején Werbőczy Hármaskönyvének vonalán, vagy ennél sokkal haladóbb volt-e, megelőzve Európát. Másszóval, hogy a magyar politikai gondolkodást meghatározta-e a függetlenségi harc, vagy egyéb tényezők is befolyásolták, elsősorban a külföldi irodalom.

Csokorba szedett tanulmányai tehát pontosan megfelelnek a címnek: egyszerre követendő célok voltak-e a *függetlenség* és a *haladás*? Módszere az elméleti megfogalmazások egybevetése a magyar és a külföldi társadalmi valósággal, s ez az egyetlen lehetséges marxista módszer.

Joggal mondhatjuk, hogy Köpeczi kutatásai hiánypótlóak. Amit régebben politikai gondol-